

գամիտ խորհրդատուներուն, որոնք զինքը շարունակ իւր աներոջ դէմ կը գրգռէին. նա պէտք էր պատեհ առիթը յօգուտ գործածելով՝ անյապաղ օգնութեան փութալ Միհրդատի, իւր ամբողջ ուժովն ու զօրութեամբը: Հոս է ահա Տիգրանի մեծագոյն սխալը՝ արդիւնք իւր կարճամիտ ու կարճատես ամբարտաւանութեան: Իրօք ալ յարմարագոյն վայրկեանն էր Հռոմայեցեաց վրայ գրոհ տալու, քանի ի սկզբան անհոգ ու անտարբեր էր եղած հայ զէնքին բախտը պոնտականին միացնելու:

Հռոմէական լեգէոնները շարունակական ճակատամարտներէ ի սպառ պարտասած՝ ստիպողբար պէտք ունէին դադարի, որպէս զի պոնտական պետութեան շերակէա, Սինոբէ, Ափսոս, Եւպատորիա եւ Ամաստրիս գլխաւոր ամրոցները գրաւել կարենային: Սոյն այս դիրքերու մէջ ամրացած երկու թագաւորները, անշուշտ պիտի կարենային ոչինչ աշխատութեամբ, Պոնտոսը վերագրաւել, եւ Հռոմայեցեաց ծանր հարուածներ տալ: Սակայն փոխանակ ասոր, Տիգրան հայ մարտընտիր զօրաց գլուխն անցած՝ արշաւեց դէպի Ասորիք ու Փիւնիկէ, որպէս զի հարաւէն Հայաստանի սահմաններն աւելի եւս ընդարձակէ¹:

(Շարտումայելի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ

ԿԱՐՍՏԱՐԱԿԱՆՔ ՀԱՅ ԱՐԹԱԿՈՒՆԵԱՅ ՏԱԿ

ա. Արշաւիր Ա.:

Առաջին կամսարականները, որոնք Հայաստանի մէջ իրենց նոր հայրենիքը գտան, միջուկեան մէջ թաղուած կը մնան: Խորենացոյ Պետրոզմատը տեսանք վերը: Խոր. Բ, ձէ կամսարանուան ժողովրդական ստուգաբանութեան արդիւնք է: Սա է որ Տրդատ Մեծի օրով «խաղացեալ ամենայն ընտանեօք իւրովք եւ աղխիւ գայ առ Տրդատ մեր թագաւոր, եղբարց նորա առ Շապուհ երթալով» (ձէ): Թէեւ Տրդատ առանց դժուարութեան անոր մուտ կը շնորհէ

խկոյն, բայց մկրտութենէ ետք միայն կը նուիրէ հողեր. «Յայնմ ժամու եւ ազգային նոցա կամսար մկրտի իւրայովքն հանդերձ ի ձեռն Մեծին Գրիգորի, արքայի ընդունելով ի ջրոյն տայ նմա ժառանգութիւն զմեծ դաստակերտն Արտաշէսի, որ այժմ ասի Գրասխանակերտ, եւ զգաւառն Շիրակ, որպէս ազգականի իւրում եւ մտերիմ հարազատի»: Զամչեան, Ա. 416, Հայաստան գաղթը կը դնէ 321ին, իսկ մկրտութիւնը 325ին (հմտ. նաեւ Ալիշան, Շիր. 3): Կամսարի մահուան պարագան — «այլ նա ոչ աւելի բաւեալ քան զեօթն աւուրս յետ մկրտութեանն վախճանի», Բ, Դ — մանրամասնութիւն մըն է, որ կասկածի քող կը ձգէ ամբողջ պատմութեան վրայ: Սաչափս իբր ստոյգ կարելի է ընդունիլ, որ կամսարականներն ալ, որոնք մէկ դարէ ի վեր հաստատուած էին Հայաստանի մէջ, ընդգրկեցին քրիստոնէութիւնը: Արդեօք Խորենացի տոհմային ընդարձակ աղբիւրներէ կը քաղէր այս դրուագները: Շատ հաւանական կը համարեմ, որ երբ նա կը կարդար Ագաթանգեղոսի մէջ (832), թէ Գրիգոր յայն Եփրատի կը մկրտէր «զմեծամեծս ամենայն», այս հաւաքական բացատրութեան մէջ կ'ընդնշմարէր նաեւ կամսարական մեծամեծները, եւ թոյլ կու տար ինք իրեն՝ թանձրացնել ու մասնաւորել իւրովի պատմաստեղծելով:

Կամսարականները անկեղծօրէն կ'ընդունէին քրիստոնէական կրօնը, եւ կը մնային անոր փարած մինչեւ վերջը: Անոնց կրօնական համոզումը ուրացեալներով երբեք չէ երերուած:

Տոհմի վաւերական յիշատակութիւնը կը սկսի Արշաւիր կամսարականով: Նա ծանօթ է թէ՛ Բուզանդի եւ թէ՛ Խորենացոյ: Որքան գիտեմ, ոչ որ չէ տարակուսած, որ Բուզ. Գ, Ժա, ԺԳ, Խա, Դ, Դ, եւ Խոր. Բ, Դ, Գ, Ժ, լա, կը հային միեւնոյն Արշաւրին: Սակայն երկու պատմագիրներն իրարու համերաշխ չեն ընթանար: Խորենացի զգալի կերպով կը խորշի Բուզանդայ Արշաւիրը ներկայացնելէ:

Արշաւիր՝ կամսարի երէց որդին է — «զգլուխ որդոցն կամսարայ», Խոր. Բ, Դ —: Հօր անանկալ մահը զինքը կը կոչէ տոհմի գլուխն անցնելու եւ աշխատելու թէ՛ իր ցեղին եւ թէ՛ հողին բարգաւաճման: Տրդատ Գ, արքայական եւ ազգակցական սէր կը տածէ հայրազուրկ Արշաւրի հանդէպ եւ կ'ամրացնէ անոր տանուտէրութիւնը: Զամչեան, Ա. 416, կը պատմէ, որ Տրդատ «իբր որդեգիր արարեալ» խնամէ զայն: Արդեօք այդպէս պէտք է հասկնալ

Խոր. Բ. Ղ. « զինքն փոխանակ ծնողին սահմանելով, ազգ զնա սերէ յանուն հօրն »: Այս խօսքին մէջ ըստ իս որդեգրութեան անհարկութիւն չկայ: Խորենացւոյ խօսքը կը հասկնամ՝ « զԱրշաւիր հօրը տեղ կը կարգէ նահապետ այն տոհմին, որ իր անունը անկէ փոխ պիտի առնուր »: Այս ժամանակ նախարարական աստիճանի կը բարձրանայ, ըստ Խորենացւոյ, սոյն տոհմը եւ Արշաւրի ստացուածքները կ'ընդարձակուին Տրդատի առատաձեռնութեամբ: « Յաւելու եւ այլ պարգեւս՝ զքաղաքն Երուսղայ եւ զնորին գաւառն մինչեւ ցկատար ձորոյն մեծի, միայն զի ի մտաց նորա հեռացուցէ զյիշատակ բնիկ աշխարհին որ Պահլաւն կոչի, որպէս զի անվրդով զհաւատսն պահիցէ »: Ներքին հակասութիւն կը պարունակեն խօսքերս: Կարծես Տրդատ ձիգեր կ'ընէ, որ կամսարականք անհաւատարիմ չգտնուին եւ նախկին բնագաւառը չվերադառնան: Բայց միմէ Տրդատ ստիպած էր զանոնք, որ լքեն իրենց հայրենի աշխարհը: Կամսարականք ուրախ էին որ ազատեցան արեան ճապաղիքէն, որուն պիտի մատնուէին, եթէ միայն իրենց բնիկ աշխարհը: Եթէ « զհաւատսն », հաւատարմութիւնը դէպի Տրդատ չպահէին անվրդով, եւ մտաբերէին դառնալ Պարթեւաստան, միմէ կորստեան պիտի չգիւմէին:

Այս Արշաւրին կը կապէ Խոր. Արշարունիք անունը. « Իսկ Արշաւիր առաւել սիրեալ զգաւառն՝ յիւր անուն կոչէ Արշարունիս, քանզի յառաջ Երասխաձոր կոչէր » Բ. Ղ:

Խորենացւոյ պատմածներն իրողութիւններ են, որոնք առ հասարակ պէտք է որ այս կամ այն Հայ Արշակունի թագաւորին ժամանակ տեղի ունեցած ըլլան, եւ հետեւաբար ըստ գոյացութեան պատմական են, բայց զանոնք Տրդատի եւ այն Արշաւրին վերագրելը, զոր Խորենացւոյ միայն Բուզանդէ կը ճանչնար, այդ Խորենացւոյ գործն է, որով դիտած է նա Բուզանդէ ինք զինքը անկախ ցուցնել եւ չկրկնել այն, ինչ որ դժպէսի էր իրեն Բուզանդեան Արշաւրին վրայ: Թէ վերջինս կրնայ Տրդատ Գ. ի ժամանակակից եղած ըլլալ, կը հետեւի անկէ, որ իբր 337ին արդէն ազդեցիկ դիւք կը գրաւէ: Իսկ այդ՝ կ'ենթադրէ նախնութեան անհատական գործունէութիւն: Ամենեւին անհաւանական չէ, որ Մաղքթաց դէմ մղուած կռուին մէջ Վաչէի նիզակակից եղած ըլլան կամսարականք, յանունէ՝ Արշաւիր կամսարական (Aslan, 195), թէեւ տարօրինակ է Բուզանդի լուրերը, երբ

չի մոռնար Բագրատունիք, Ուտունիք, Ամատունիք (Գ. Ը):

Իբր փեսայ « տանն Մամիկոնեան տոհմին », թերեւս ինքնին Վաչէ սպարապետին, Արշաւիր կոչուած էր կարեւոր դեր խաղալու ազգային պատմութեան մէջ: Վաչէի մահէն յետոյ, երբ Մամիկոնեան « յազգին ոչ գտաւ հուժկու », որովհետեւ որդին Արտաւազդ « փոքրիկ մանգիկ մի » էր, թէեւ սպարապետի անուանական պատիւը կը վերապահուէր մանկան, սակայն « զգորավարութեան գործ յանձն առնէին Արշաւրայ կամսարականի՝ իշխանին Շիրակայ եւ Արշարունեաց գաւառին » եւ Միւնեաց իշխան՝ Անդովկայ, որ նմանապէս փեսայ էր Մամիկոնեանց: Ասոնց պաշտօնը պիտի ըլլար ոչ միայն երկիրը պաշտպանել, այլ նաեւ « անուցանել զպատանեակն զԱրտաւազդ, զի կացցէ ի տեղի նախնեացն իւրոց եւ հօր իւրոյ եւ գործ քաջութեան գործեսցէ ամենատեառն քրիստոսի » (Բուզ. Գ. Ժա): Զօրավարութեան այս բնական ընթացքը կը խեղաթիւրէ Խոր. Գ. Ժ, որպէս զի Մամիկոնեաններն յիշելու չստիպուի: Խոսքովի մահէն ետք « Ժողովեալ Մեծին Վրթանիսի զամենայն նախարարս Հայոց հանդերձ զօրօք եւ զօրապետօք յանձն առնէ զաշխարհս Արշաւրի կամսարականի, որպէս գլխաւորի եւ յոյժ պատուականի յետ արքայի »: Սակայն երբ մտածենք, որ սպարապետութիւն եւ զօրավարութիւն ժառանգական էին Մամիկոնեան տոհմին մէջ, իսկոյն պիտի տեսնենք՝ թէ որքան բնական ու արժանահաւատ է Բուզանդի պատմութիւնը, եւ որքան կեղծ՝ Խորենացւոյնը:

Արշաւրի զօրավարութեան շրջանէն Բուզանդ ունէ դէպք չի հաղորդեր: Իսկ Խոր. Գ. Ժ կը պատմէ. « Իսկ արքայն Պարսից Շապուհ իբրեւ լուաւ զմահն Խոսրովու, եւ եթէ որդի նորա Տիրան առ կայսր գնաց, գումարէ զօրս բազումս ի ձեռն Ներսէսի եղբոր իւրոյ, որպէս թէ թագաւորացուցանել Հայոց խորհեցեալ, եւ առաքէ յաշխարհս մեր, իբրեւ անառաջնորդ զսա վարկուցեալ: Որոց պատահեալ քաջին Արշաւրի կամսարականի հանդերձ ամենայն Հայաստանեայցս զօրու, ճակատ տուեալ ի Մուղըն անուանեալ դաշտի: Եւ թէպէտ եւ բազումք ի մեծամեծ նախարարացն անկան ի պատերազմին, սակայն յաղթեալ Հայոց զնդին՝ փախտական առնեն զզօրս Պարսից եւ պահեն զաշխարհս մինչեւ ցգալն Տիրանայ: Այս ամբողջ պատմութիւնը կը հիւսէ Խորենացի ի մի ձուլելով եւ այլալեւով Բուզ. Գ. Ժա, իսկ (Գաղթաշեան, ԱՄ. ԻԹ,

49—55) եւ յայտնի սխալներ գործելով: Նախ՝ Տիրանի գահակալութեան համար պատգամաւորութիւն տեղի ունեցած չէ. նա առանց արգելքի կը յաջորդէ Խոսրովու (Բուզ. Գ. Ժբ): Օրմանեան, ՀԱ. 1909, 199—200 կը գրէ. «Տիրանի առ Կոստանդ դիմելը, որ շատերուն անհաւանական երեւցած է, կը համաձայնի Յուլիանու այն ճառին, յորում կը յիշէ, թէ թագաւոր մը առ Կոստանդ ապաւինած է ընդդէմ Պարսից եւ անոր օգնութեամբ գահը բարձրացած»: Բայց Յուլիանու ակնարկած թագաւորը ոչ թէ Տիրան է, այլ Արշակ, որ 359—360՝ Արիդի կործանումէն յետոյ Շապուհէ վախճալով կը դիմէր լեւոնները եւ Կոստանդի օգնութեամբ իբր 360ին կը վերագառնար իր գահը (Aslan, 199—200): Իսկ Տիրանի գահակալութեան համար եղած պատգամաւորութիւնը ըստ Խորենացոյ ամբողջ կողմին հիմն ու շարժառիթն էր՝ առաջնոյն հետ երկրորդն ալ կը կորսնցնէ իր պատմականութիւնը: Երկրորդ՝ Ներսէ՛՛՛՛՛՛՛ Շապուհի եղբայրը չէ, եւ թագաւորած է անկէ յառաջ 293—302, եւ ինչպէս որ Բուզ. կը սխալի Ներսէ՛՛՛՛՛՛՛ եւ Շապուհ իրարու շփոթելով (Գ. իա), Խորենացի ալ նոյն սխալը կը կնճռոտէ զանոնք իրարու եղբայր հռչակելով: Վերջապէս Մուռղ ալուստ բոլորովին անձանթ է. Բուզանդի համեմատ (Գ. իա) յաղթութիւնը կը պատահի Բասենի Ոսիա գիւղը: Բայց այս գլուխը քիչ ետքը նկատի պիտի առնուինք: — 2ամչեան, Ա. 431—432, որ Խորենացոյ կը հետեւի քայլ առ քայլ, ուրիշ դէպք մըն ալ գիտէ Արշաւրի զօրավարութենէն. «ի վճարիլ այս պատերազմի՝ հիւսիսականք առ հասարակ՝ Ալանք եւ Հոնք, ընդ որս եւ Կովկասեանք, միաբանեալ եւ անցեալ ընդ Կապանն ճորա՝ այս է դուռն Ալանաց, մոին յԱղուանս եւ բանակեցան անդ, եւ բազում անգամ ելեալ անտի ասպատակէին յաշխարհս Հայոց: Այլ քաջն Արշաւր հզօր պաշտպանութեամբ զգուշացեալ ընդդէմ նոցա՝ պահէր զաշխարհն յասպատակութեանց նոցին»: 2ամչեանի նշանակած աղբիւրները, խոր. Գ, Ժ, Ժա, Ժբ. Յովհ. Կաթ. 26, Ասող. Բ, ա, այսպիսի տեղեկութիւն մը չեն բովանդակեր, որքան կրնամ տեսնել:

Արշաւրի զօրավարութեան տեւողութիւնն անորոշ է: Տիրանի թագաւորութեան վերջերը (339—350) իբր 347—348ին արդէն զօրավարութիւնը յանձնուած պիտի ըլլայ Մամիկոնեանց, որովհետեւ Բուզանդ, Գ, Ժը Ռշտունեաց եւ Արծրունեաց կոտորածին առթիւ կը

պատմէ Արտաւազդայ եւ Վասակի, «որ ի Մամիկոնեան տոհմէն», բարեգործութիւնը եւ զանոնք կը կոչէ «զօրավարք ամենայն զօրացն Հայոց»: Ուրեմն Արշաւրի սանը իբր 347ին պահանջուած տարիքին հասած էր: Բայց անկէ յառաջ ալ արդէն Գ, Ժը երեւան կու գայ «մեծ զօրավարն Հայոց, որում անուն էր Վասակ, ի Մամիկոնեան տոհմէն», որ իր հետ առնլով Մեհնդակ Ռշտունի, Անդովկ Սիւնի եւ Արշաւր Կամսարական՝ Յուսկան բրածեծ բռնամահ ըլլալէ յետոյ (346, Aslan, 196) 346/7ին Կեսարիա կ'ուղեւորուի՝ զՓառէն ի կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց ձեռնադրել տալու համար: Ուրեմն ամէնէն շատ մինչեւ 346 կրնայ Արշաւրի առաջին զօրավարութիւնը տեւած ըլլալ:

Առաջին կ'ըսեմ, որովհետեւ հաւանօրէն երկրորդ անգամ մըն ալ զօրավարութիւնը Կամսարականաց եւ Սիւնեաց անցած է՝ Հայր Մարգարեան գործած խժգոնութենէն վերջ: Բուզ. Գ, Ժը կը պատմէ, որ Արտաւազդ եւ Վասակ Մամիկոնեան «թէպէտ սնուցանէին նոքա զօրդին զարքային (Տիրանայ)՝ զԱրշակ, սակայն զարեալք ընդ գործ ժամանակին [Մարգարեան արիւնդը տուութիւնը] թողին զսանն իւրեանց զԱրշակ, եւ զնացին ի քաց ի քանակէն արքունի: Եւ չոգան յաշխարհն իւրեանց յամուս Տայոց, եւ անդ նստան ամս քազումս ընտանեօք իւրեանց եւ թողին զայլ զտուն իւրեանց... ոչ խառնէին նոքա ի խորհուրդս Հայոց մինչեւ ի քազում ամս»: Այս «քազում ամս» ըսածը իբր 3—4 տարի կը հաշուեմ, վասն զի հազիւ Արշակ գահ կը բարձրանայ (350/1), կը յիշէ իր խնամակալները, «եւ դարձուցանէր զնոսա յընդանութիւնն... եւ կացոյց արքայն զՎարդան զերէց եղբայրն ի նահապետութեանն ազգին իւրեանց, եւ զՎասակ զմիջին եղբայրն զԻւր դայեակն ի սպարապետութիւնն զօրավարութեան յիրս պատերազմացն. սոյնպէս եւ զկրտսերն ի պետս զօրացն կացուցանէր» (Բուզ. Գ, Բ): Ուրեմն իբր 347/8—350/1 զօրավարութիւնը Մամիկոնեանց ձեռք չէր եւ անոնք ոեւէ մասնակցութիւն չունէին նոյն ժամանակի անցուդարձերուն: Բուզանդ կը լռէ, թէ որ տոհմը անցաւ զօրավարութեան պաշտօնին բայց նմանութեան ճամբով այդ լռութիւնը ի նպաստ Կամսարականաց եւ Սիւնեաց կը մեկնեմ: Եւ այս մեկնութեան ոչ նուազ նպաստաւոր է Բուզ. Գ, իա, ուր խօսք կ'ըլլայ պետական կարեւոր պատգամաւորութեան մը մասին:

Ձայն կը կատարեն Անդովկ Սիւնի եւ Արշաւիր
կամսարական՝ հաւանօրէն իրր զօրավարը աշ-
խարհին: Մամիկոնեանք չեն յիշուիր, ոչ թէ
որովհետեւ հակառակ էին այդ պատգամաւո-
թեան եւ անոր հետապնդած քաղաքականու-
թեան — երկիրը Յունաց կայսեր ենթարկել —
(տ. չ. 1924, էջ 525—526), այլ որով-
հետեւ դժկամակած «ոչ խառնէին նոքա ի խոր-
հուրդս Հայոց մինչեւ ի բազում ամս»:

Արշաւիր երկրորդ զօրավարութեան ժա-
մանակ կատարուած պատգամաւորութիւնը Բու-
զանդայ քով կարեւոր տեղ կը բռնէ իր հե-
տեւանքներով:

Տիրան՝ գերուելէն եւ կուրցուելէն վերջ՝
գահակալութեան անատակ կը հռչակուի (Բուզ-
դ. ի) եւ աւագանին իրաց ելք կը փնտռէ, ու
կ'որոշէ դիմել «առ թագաւորն Յունաց, զի ի նա
ձեռս տուեալ՝ ծառայեսցեն նմա հնազանդու-
թեամբ եւ լինիցի նա նոցա թիկունք օգնակա-
նութեան խնդրել վեժս ի թշնամեաց նոցա»
(Գ. իա): Անդովկ եւ Արշաւիր կը ներկայացնեն
խնդիրը կայսեր եւ լսելի կ'ըլլան: Անշուշտ այս
պատգամաւորութեամբ 338է ի վեր տեւող
Յունական-հայկական-պարսկական թշնամական
յարաբերութիւններն աւելի սուր կերպարանք
կ'առնուն, բայց որովհետեւ Հայերը՝ Տիրանի
վրայ գործադրուած անգթութենէն զրգուած՝
Հապուհի դէմ ոտք ելած եւ անոր կուսակից-
ներն ու մարդիկը վռնտած էին, Հապուհ ստի-
պուեցաւ զԱրշակ գահ հանել (Aslan, 55):

Բուզանդ, Գ. իա, պատգամաւորութենէ
յետոյ ուրիշ դէպքեր կը կցէ: Արշաւրեան
յաջող պատգամաւորութենէ վերջ՝ Ներսէս
Հայաստան կը յարձակի: Յոյներն Հայոց օգնու-
թեան կը փութան: Միացած ոյժով վճռական
յաղթութիւն մը կը շահին Բասենի Ոսխա գիւ-
ղին մերձ: Կայսրը «ի վերայ երկրին թողջոյ
զիշխանս վերակացուս զԱնդովկ եւ զԱրշաւիր,
մեծապարգեւ մեծապատիւ մեծարէր, եւ յանձն
արարեալ զնոսա ամենայն իշխանացն եւ զաշ-
խարհն նոցա, եւ ինքն կայսրն չու արարեալ
գնաց յերկիր իւր յերկիրն Յունաց»:

Այս կռիւը, ինչպէս արդէն յաճախ դի-
տուած է, պատահած է Ներսէսի եւ Գաղե-
րիոսի միջեւ 297ին: Բուզանդ սխալմամբ Հա-
պուհի եւ Կոստանդի կը վերագրէ: Ի՞նչ արժէք
տալու է այս պարագային՝ Արշաւիր եւ Անդովկի
մասին ըսածին: Ես յայտմ կը տեսնեմ ընդ-
հանուր ակնարկութիւն մը այդ երկու անձերու
առաջնորդող դերին իբր զօրավարք աշխարհին,

որ բնական հետեւութիւնն էր Մամիկոնեանց
ասպարէզէ քաշուելուն: Երբ Արշակ ասոնց կը
վերադարձնէ իրենց ժառանգական տիրոջն ու
դիրքը, կամսարականք ալ կը վերստանան իրենց
նախկին աստիճանը: 352ին Ներսիսի ուղեկից է
նաեւ Արշաւիր եւ յիշուած է վեցերորդ տեղը
(Բուզ. Գ. դ):

Այնուհետեւ աղբիւրները կը լռեն Ար-
շաւիրի մասին: Ներսիսի ընկերացող 10 սատրապ-
ներու մէջ, որոնք անուամբ յառաջ բերուած
են Գ. ժա, չեմ գտներ կամսարականաց անունը:
Սոյն գնացքը տեղի կ'ունենայ 360 է յառաջ
առ Կոստանդիոս (Գաղաշեան, անդ, 105 յջ):
Եթէ Արշաւիր ողջ ըլլար, դժուարին է թէ չու-
ղեկցէր: Սակայն յամենայն դէպս նա մեռած էր
այն փոթորիկէն քիչ յառաջ, կամ այն փո-
թորիկին մէջ, որ կամսարականներու տոհմային
ծառը հիմնովին ցնցեց:

Բայց այն արիւնշիւց արկածէն յառաջ
Խորենացի կը յիշէ ուրիշ կամսարական մը՝
Ներսէս, եղբայր Արշաւրի: Չափազանց հե-
տաքրքրաշարժ դրուագ մը կը հաղորդէ անոր
մասին: Արշակաւանը կործանելէ յետոյ՝ «Ար-
շակայ եկեալ վրացի գնդաւ՝ ժողովէ զսակաւս
եւ յիւր մտերմաց, եւ տայ պատերազմ ընդ
նախարարսն ընդ այնոսիկ, խնդրելով զվեժ
ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու: Միաբանեալ
եւ նոցա առաջնորդութեամբ Սերսիսի որդւոյ
Կամսարայ ընդդիմանան Արշակայ պատերազ-
մաւ: Եւ հզօր մարտի եղելոյ՝ բազում յերկա-
քանչիւրոց կողմանցն անկան, քանզի արք դի-
պեալ արանց՝ ոչ որ զպարտութիւն յանձն
առնոյր»: Անպատմական են սակայն Խորենացւոյ
Գ. իթ պատմած դէպքերը, որոնք հոս յիշուած
թագաւորական-նախարարական կռուին՝ անմի-
ջապէս նախընթաց կամ հետեւորդ են (Գաղ-
աշեան, անդ, 95 յջ): Անպատմական է այն
շարժառիթը, որ ըստ Խորենացւոյ կը մղէ զԱրշակ
իր նախարարներուն դէմ վրէժխնդրական քայլ
առնլու: Արշակաւանի կործանումը նախարար-
ներու ձեռք (Խոր. Գ. իէ) անբնական եւ հե-
տեւաբար անհաւանական է (Գաղաշեան, 93):
Ասով Ներսէս կամսարական մը Գ. դարուն՝ այն
ձեւով, ինչպէս կը ներկայացնէ Խորենացի, կը
կորսնցնէ իր պատմական նկարագիրը:

Արշաւիր կը մնայ ուրեմն միակ կամսա-
րականը, որ Գ. դարու երկրորդ քառորդէն
մինչեւ վաթսնական թուականները կը գործէ
պատմութեան ասպարէզին վրայ: Նա կ'անե-
րեւութանայ անհետ եւ անյիշատակ: Իբր վար-

կած միայն կարելի է անոր անհետացումը աղերսի մէջ դնել իր տոհմին դէմ սարքուած արիւնահեղ կոտորածին հետ: Այդ մասին Բուզ. Գ. ԺԺ կը գրէ. «Այլ ահա ի ժամանակին յորժամ մերժեցաւ յարքունական բանակէն սուրբ եպիսկոպոսապետն Ներսէս, եւ ոչ որ գոյր ընդդիմացեալ թագաւորին՝ որ տայր նմա զյանդիմանութեան զխրատն, այնուհետեւ ըստ կամաց չարութեանն իւրոյ գնացեալ լինէր նա՝ եւ զբազումս ի նախարարացն կոտորեաց, զբազումս ազգատ արարեալ անճիտեաց, եւ զբազմաց տունս հատանէր յարքունիս: Բայց զտոհմս կամ սարկանացն՝ որ էին գաւառաց տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց, ազգատ առնէր, եւ զգաւառսն ունէր յոստան»:

Մերձաւորապէս միայն հնարաւոր է որոշել թուականը այս արիւնարբու ձեռնարկին: Հետեւելով Բուզանդայ պատմութեան ընթացքին՝ կը միտիմ զայն 363է, այսինքն հայպարսկական պատերազմէն յառաջ ընդ մէջ 360—363 դնել: Արշակ ոչ ժամանակ ունէր եւ ոչ ալ հարկաւոր ոյժը 363 է ետք նախարարներ ջնջելով զբաղնու: Միւս կողմանէ Բուզանդ կը հաւատէ, որ կոտորածը տեղի ունեցած է այն ատեն, «յորժամ մերժեցաւ յարքունական բանակէն՝ Ս. Ներսէս, ուրեմն 358ին (Մարկուարտ, ՀԱ. 1897, էջ 184): Այսու կը ստուգուին կոտորածին երկու եղանակը՝ 358/9—362/3: Ինչ էր պատճառը այս արիւնահեղութեան: «Անգուսպ նախարարների դէմ կռիւ սկսելով ցանկանում էր իր միապետութիւնն ի վնաս նախարարական իշխանութեան զօրեղացնել» (Գաղբաշեան, անդ. 111): Սակայն ագահութիւնը նուազ ուժեղ շագթաթիթ չէր: Բուզանդ կը դիտէ, որ «զբազմաց տունս հատանէր յարքունիս», եւ որ մասնաւորապէս Շիրակայ եւ Արշարունեաց «զգաւառսն ունէր յոստան»: Բուզանդայ այս ընդհանուր դիտողութիւնը խորհնացի Գ. Լա գիտէ մասնաւորել. «ի հեռանալ Մեծին Ներսիսի ստեաց Արշակ ամենայն ուխտիցն, զոր եղ ընդ նախարարսն, եւ խնդրեաց զքէն ձեռակներտին իւրոյ Արշակաւանո: Իւ կոտորեաց զբազումս ի նախարարացն, մանաւանդ զազգն կամսարականաց բառնայր ի միջոյ, չարակնելով ագահեալ յամուրն Արտագերու եւ ի քաղաք ոստանի նոցա Երուանդաշատ»: Խորենացւոյ յառաջ բերած առաջին շարժաթիթը, ինչպէս վերն ըսինք, իրական չէ: Իսկ երկրորդը, ցորչափ որ Արշակի ագահութեան թանձրացեալ ուղղութիւն մը կու տայ դէպի Արտագերու եւ

Երուանդաշատ, աւելորդ ընդլայնում մըն է Բուզանդի ընդհանուր ակնարկութեան: Խորենացւոյ այդ գաղափարը բացէ ի բաց կը հակառակի Բուզանդայ, որ Գ. ԺԺ կը շարունակէ. «Թագաւորն Արշակ հրաման տայր յԱրշարունանեաց գաւառին շինել իւր բերդ մի ամուր, Արտագեր անունն: Անշուշտ դիտմամբ հակառակ Բուզանդի կը դնէ Խոր. Արտագերս բերդը իբր առարկայ Արշակի աշաղկոտ ցանկութեան: Բերդիս շինութեան մասին խօսեցանք ՀԱ. 1924, էջ 342:

(Շարունակելի:)

Հ. Ս. ԿՈՌԵԱՆ

ՐԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՐԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԻ ՄԱՍԻՆ

Ա.

Արդի հայերէն գիտական լեզուն տակաւին իւր զարգացման ընթացքին մէջ է: Ասի առելու է ոչ այնչափ այն մտքը թէ մեր լեզուն ինչպէս մինչեւ այժմ գոնէ դարէ մ'ի վեր, նոյնպէս ապագային պէտք է որ ճոխանայ բառամթերքի տեսակետով: Արդէն որեւէ նաեւ կատարեալ կենդանի լեզու մը չի կրնար քարացած մնալ: Գիտութեանց եւ աւելեւս շարունակ զարգացմանց համեմատ՝ լեզուն ալ պէտք է որ համընթանայ նորակերտ բառացանկ մը յօրինելով: Հայ հեղինակ մը կամ նաեւ լոկ թարգմանիչ մը՝ այս կամ այն ճիւղին մէջ թերեւս քիչ մ'աւելի, ուրիշ ճիւղի մը մէջ քիչ մը նուազ քանակութեամբ մասնագիտական բառամթերք մը պիտի ստիպուի նորակերտել, երբ չգտնէ արդէն առձեռն պատրաստ առաջ մը, կամ զայն գոհացուցիչ չհամարի այլեւայլ կետերու մէջ: Հայերէն լեզուն առ այս ոչ միայն գիտութիւն կամ արգելք չի յարուցաներ, այլ ընդհակառակն իւր հիմնական բառարանին ճոխութեամբն եւ բառակազմութեան համար ընձեռած գիւրութեամբն՝